

Wierzchowski, Mirosław

"Obszczestwiennoje dwizenije w Rossii w 60-70-yje gody XIX wieka", S. M. Lewin, Moskwa 1958 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 52/4, 813-816

1961

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

przesłanych „Demokracie“ londyńskiemu w ostatnich latach jego istnienia⁶. Pisząc na s. 94 o stosunku J. N. Janowskiego do Komuny Paryskiej, nie zaszkodziłoby powołać się na odpowiedni ustęp pracy K. Wyczańskiej „Polacy w Komunie Paryskiej“ (Warszawa 1957). Czy dla ustalenia stosunku emigracji do wiary i praktyk religijnych można uznać za wystarczającą opinię H. Kajsiewicza (s. 109), którego niejako zawodowym obowiązkiem było rozprawianie o bezbożnictwie i demoralizacji ludzi związanych z przeciwnymi obozami politycznymi? Przedmowa do „Przeglądu Dziejów Polskich“ przygotowana była przez Heltmana i Janowskiego w listopadzie 1836 r., a nie w 1839 (s. 143 i 153).

Znaczne braki zawiera umieszczona na końcu książki bibliografia, w której wiele pomyłek, brak kilku ważniejszych pozycji literatury, niedokładny, a czasami błędny zapis bibliograficzny. Np. w zestawieniu prac drukowanych Janowskiego oraz dokonanych przez niego tłumaczeń i przeróbek pominięto jego broszurę „Des causes de la révolution de février“, Paryż 1850 (Bibl. Jag. sygn. 9290/III). Podobnie „La politique oriento-méridionale du cabinet de Petersbourg, considérée dans son rapport avec la cause polonaise“ autorstwa M. Mochneckiego, tłumaczoną na francuski przez Janowskiego, Poitiers 1836. „Księgi Ludu“ Lamennego (tłumaczenie i wstęp Janowskiego) były wydawane i przed 1858 r. „Demokrata Polski“ nie ukazywał się od 1838 r., lecz od 1837 (20 czerwca); „Pismo TDP“ pod zmienionym tytułem tomu III — „Pamiętnik TDP“ wychodziło nie do 1840 r., ale do 1844 r.; „Przegląd Dziejów Polskich“ odbiło po raz pierwszy w 1836, a nie w 1838 r. Lubomira Gadońa „Emigracja polska“ nie może być zaliczana do źródeł. W zestawieniu opracowań pominięto szereg prac ważnych dla poznania historii i ideologii TDP, np. nie wymieniono żadnej pozycji A. Lewaka, artykułów i prac M. Steckiej i Cz. Leśniewskiego, większości prac W. Łukaszewicza. Przykład tej i innych prac zdaje się uczyć, że jeśli wydawcy i autorzy decydują się na umieszczenie bibliografii dotyczącej omawianego zagadnienia, to powinni podawać ją pełną, a nie w mniej lub bardziej przypadkowym wyborze, który u jednych budzi zastrzeżenia, a drugich wprowadza w błąd.

Z drobiazgow — błędem druku jest podanie na s. 127 Aleksandra I, skoro mowa jest o Aleksandrze II. Nie wydaje się trafne stosowanie słowa „barszczyzna“ na określenie konfederacji barskiej, budzi ono żartobliwe skojarzenia.

Mimo tych zastrzeżeń praca Heleny Rzadkowskiej przedstawia znaczną wartość i należy sobie życzyć, aby jako jej uzupełnienie ukazała się pełna, na szerokiej podstawie źródłowej oparta, biografia Jama Nepomucena Janowskiego.

Stawomir Kalembka

S. M. Lewin, *Obszczestwiennoje dwiżenije w Rossii w 60 — 70-yye gody XIX wieka*, Institut Istorii AN SSSR, Moskwa 1958, s. 511.

Burzliwe dwudziestopięciolatec dziejów Rosji, zamykające się w latach panowania Aleksandra II (1856—1881) i stanowiące jednocześnie szczytowy etap „różnoczyńskiego“ ruchu rewolucyjnego, jest obiektem stałego zainteresowania historyków. Następstwem tego jest imponująca liczba monografii, artykułów, przyczynków, jak

⁶ M.in. artykuł *Bojażń*, wydrukowany z początkiem 1858 roku, także o dwa miesiące późniejsza recenzja „Przeglądu Rzeczy Polskich“, zob. Bibl. Jagiel. 3685/VII k. 265 i 318—319, Antoni Żabicki do Janowskiego, Londyn, 7 stycznia 1858 i 20 lutego 1858. Jego pióra był również cykl *Korespondencji z okolic Paryża*.

również opublikowanych źródeł — zwłaszcza pamiętników. Szczególnie obfity dorobek w tej dziedzinie przyniósł okres pierwszej rewolucji rosyjskiej oraz lata 1920—30. W okresie powojennym przez długi czas dawała się odczuć dysproporcja w badaniu poszczególnych problemów tego okresu. Zainteresowanie badaczy skupiło się niemal wyłącznie na latach 1860—1870, a ściślej na studiowaniu oraz interpretacji dorobku publicystycznego Hercena, Czernyszewskiego i Dobrołubowa. Natomiast problematyka lat po 1870 r., etap rewolucyjnego narodnictwa, pozostawała na marginesie zainteresowań naukowców. Dopiero ostatnich pięć lat przynosi pewną zmianę, czego dowodem są przede wszystkim publikacje Koźmina i Tkaczenki.

Obszerna praca Lewina stanowi ambitną, pierwszą od kilkudziesięciu lat¹ próbę nowej syntezy okresu w oparciu o wyniki nowych opracowań i publikacji. Autor wykorzystał wszystkie niemal rosyjskie i radzieckie rozprawy i artykuły z tej dziedziny, publicystykę i literaturę pamiętnikarską oraz materiały archiwalne opublikowane w czasopiśmie „Krasnyj Archiw“². Nie uwzględnił nie opublikowanych archiwaliów, pominął również historiografię zachodnioeuropejską i to zarówno wcześniejszą (K u l c z y c k i), jak również najnowszą (V e n t u r i, H e p n e r, M e i e r).

Praca dzieli się na trzy części. W pierwszej omawia problematykę społeczną Rosji w okresie przed reformą agrarną 1861 roku. Część druga — to przedstawienie stosunków wewnętrznych Rosji w latach 1860—1870; wreszcie część trzecia omawia okres rewolucyjnego narodnictwa zakończony brzemieniem w skutki dniem 1 marca 1881, w którym zginął rozszarpany przez bombę car Aleksander II.

Aczkolwiek głównym tematem pracy jest „raznocyński“ ruch rewolucyjny, bazujący na środowisku inteligencji, biednej szlachty i mieszczaństwa; autor poświęcił spore partie książki omówieniu ruchu chłopskiego i robotniczego, wykorzystując bardzo bogaty i różnorodny materiał³, zawarty w wielotomowym wydawnictwie źródłowym „Raboczeje dwiżenije w Rossii w XIX wiekie“. Jest to wielka zaleta pracy, albowiem pozwala czytelnikowi przyswoić i zrozumieć fakt, iż dobro mas ludowych było głównym czynnikiem skłaniającym raznocyńców do walki z caratem (z tego względu Lenin nazywał ich często „chłopskimi demokratami“).

W sposób przejrzysty i przekonujący przedstawił autor sam proces formowania się „raznocyńskiego“ obozu rewolucyjnego, asymilację przezeń rewolucjonistów szlacheckich, co szło w parze z wymieraniem w ich poglądach hasel legalizmu i wiary w cara. Zwrócił również uwagę na ciekawy fakt, iż na początku lat sześćdziesiątych elementy liberalizmu były w Rosji silniejsze w środowisku szlacheckim, aniżeli burżuazyjnym.

Spśród przywódców rosyjskiego ruchu rewolucyjnego lat sześćdziesiątych stosunkowo najlepiej została ujęta sylwetka Aleksandra Hercena. Autor nie przedstawił jego poglądów jako niezmiennych i ostatecznie skryształizowanych, lecz uwypuklił ich ewolucję, będącą odbiciem jego postawy i przekonań w końcu lat 50-tych. Lewin zwrócił uwagę na umiarkowany charakter pierwszego programu „Kołokoła“ (co było powodem tak szerokiej popularności Hercena w ówczesnej Rosji), jego wahania

¹ Poprzednie syntezy pióra W. B o g u c z a r s k i e g o, *Aktiwnoje narodnichestwo siemidiesiatykh godow, Iz istorii političeskoj borby w 70-tych i 80-tych gg. XIX w.* oraz M. G l i Ń s k i e g o, *Revolucjonnyj pieriod russkoj istorii (1861—1881)* opublikowane zostały w pierwszym dziesięcioleciu XX w.

² Historiografia we wstępie została omówiona bardzo powierzchownie. Autor ograniczył się do wyliczenia nazwisk autorów. Natomiast w tekście zamieścił obfite odsyłacze, w wypadku zaś spornych problemów przedstawia sumiennie różne interpretacje i punkty widzenia, starając się nie nadużywać apodyktyzmu.

³ Nie zdołał wprawdzie wykorzystać kapitalnej dla problematyki agrarnej pracy P. Z a j o n c z k o w s k i e g o, *Prowiedienije w żiżn křiستانيjskoj reformy 1861 g.*, Moskwa 1958.

liberalne, obawę przed rewolucją (tylko jako *ultima ratio*). W związku z tym omówione zostały dyskusje i polemiki z Czernyszewskim. Szkoda, że autor nie zastanowił się nad tym, czy niektóre elementy liberalizmu Hercena nie były pod koniec lat pięćdziesiątych przyczyną jego nieporozumień z polską emigracją demokratyczną.

Wiele miejsca zostało poświęcone omówieniu niezwykle ważkiego zagadnienia roli wspólnoty gminnej w poglądach Hercena i Czernyszewskiego. Lewin dostrzega w nich genezę podstawowych założeń teoretycznych i socjologicznych narodnictwa lat 1870—1880, stojąc tym samym na stanowisku ciągłości procesu ideologicznego, jaki się odbywał w rosyjskim ruchu rewolucyjnym⁴. Jednocześnie ocenia on teorię narodnictwa jako krok wstecz w porównaniu z poglądami rewolucyjnych demokratów lat sześćdziesiątych, a to przede wszystkim z powodu ich eklektyzmu filozoficznego, podatności na recepcje poglądów idealistycznych. Wprawdzie nie traktuje on Hercena i Czernyszewskiego jako „prawie że marksistów“ (co się niejednokrotnie w historiografii zdarzało), ale słusznie podkreśla, że podstawą ich filozofii był światopogląd materialistyczny.

Nie został pominięty również stosunek rewolucyjnych demokratów rosyjskich do sprawy polskiej. Podkreślono rolę, jaką odegrało powstanie styczniowe w konfiguracji sił politycznych społeczeństwa rosyjskiego. Właśnie internacjonalistyczny stosunek rewolucjonistów rosyjskich do sprawy polskiej był przejawem ich wielkości. Szkoda, że w sposób ogólnikowy i powierzchowny został potraktowany stosunek do sprawy polskiej rosyjskich kół liberalnych. Pominięte zostały artykuły Michała Pogodina⁵, nic niemal nie zostało powiedziane o ewolucji poglądów Karkowa, wreszcie jednym zdaniem załatwił się autor z publicystyką słowianofilską w kwestii polskiej⁶.

Z uznaniem należy podkreślić fakt, że do grona rewolucyjnych demokratów lat sześćdziesiątych autor zalicza również Michała Bakunina, którego działalność przed okresem anarchizmem pomijano w wielu pracach milczeniem. W recenzowanej pracy sporo wzmianek poświęcono jego działaniom w okresie powstania styczniowego (aczkolwiek pominięto jego udział w organizowaniu ekspedycji Łapińskiego).

Dużą wartość posiadają fragmenty książki, dotyczące stosunku ruchu rewolucyjnego w Rosji do rewolucyjnego ruchu w Europie Zachodniej, szczególnie zaś recepcji marksizmu w Rosji. Autor dorzucił sporo nie znanych szczegółów o roli, jaką odegrał w tej sprawie Ławrow i jego grupa, o interpretacji przez rewolucjonistów rosyjskich wypadków Komuny Paryskiej. Omawiając działalność rosyjskiej sekcji I Międzynarodówki autor podkreśla jej wielkie znaczenie, aczkolwiek lojalnie przyznaje, że jej oddziaływanie na organizacje rewolucyjne w Rosji było minimalne, ze względu na dominujące tam wpływy Bakunina.

Analizując teoretyczne podłoże rosyjskiego narodnictwa⁷, autor zastosował układ chronologiczno-rzeczowy. Na skutek tego nie przeprowadził zwartej i wszechstronnej charakterystyki poglądów trzech teoretyków narodnictwa: Bakunina, Ławrowa

⁴ Cenne jest spostrzeżenie, iż hasło obowiązku inteligencji wobec ludu zostało sformułowane w „Sowremienniku“ jeszcze w roku 1861.

⁵ *Polskij wopros*, Moskwa 1867.

⁶ Również ogólna ocena słowianofilstwa (s. 58) razi powierzchownością. Lewin ograniczył się do zaklasyfikowania słowianofilów jako pośredniego ognia między liberałami i reakcjonistami. Zatarła została różnica między słowianofilstwem lat czterdziestych jako prądem filozoficznym, a słowianofilstwem lat siedemdziesiątych jako kierunkiem politycznym. Zob. N. R u b i n s z t a j n, *Russkaja istoriografija*, Moskwa 1941, s. 271—289.

⁷ O aktualnej problematyce narodnictwa w historiografii radzieckiej zob. „Woprosy Istorii“ 1960, nr 2, s. 211—218.

i Tkaczowa. Są one rozproszone na przestrzeni ponad 50 stron tekstu, co stanowi istotną trudność w ich przyswojeniu⁸. Poza tym narodnictwo interesowało autora przede wszystkim od strony teoretycznej. Stąd też główną uwagę skupił on na takich zagadnieniach, jak ścieranie się nurtu „buntarstwa“ z nurtem długofalowej propagandy, czy też na problemach walki politycznej, terroru itp. Natomiast poza obrębem zainteresowań pozostały tak istotne sprawy, jak technika konspiracyjna Narodnej Woli (drukarnie, kolportaż, produkcja bomb, technika zamachów, rozmieszczenie komórek i grup bojowych itp.), co poważnie zubożyło obraz bohaterskiej działalności „wspaniałej plejady rewolucjonistów“ (Lenin).

Z uwag szczegółowych można wymienić następujące: na s. 32 autor pisze, że specyfika ruchu chłopskiego na Ukrainie w roku 1855 była m.in. następstwem tradycyjnej nienawiści wobec polskiej szlachty. Tymczasem wszystkie źródła polskie (szczególnie pamiętniki Jeża) podają, że właśnie ten ruch miał niemal wyłącznie antycarski charakter. Charakteryzując sylwetkę poety Niekrasowa (s. 113) autor pominął milczeniem fakt pisania przez niego wierszy na cześć Murawiewa-*Wiesziela*. Nic się nie mówi o działalności Sierakowskiego w sprawie zniesienia kar cielesnych w wojsku⁹. Nie została wyjaśniona sprawa autorstwa proklamacji „Wielkorusa“ (s. 190). Pozytywne wzmianki o polskim powstaniu ukazywały się nie tylko w „Sowriemienniku“, lecz również w czasopismach „Russkoje Słowo“ i „Otiestwiennyje Zapiski“¹⁰. Pisząc o przyspieszeniu terminu powstania styczniowego Lewin nie wspomina, że było to spowodowane branką. Spisek kazański interpretuje jako samodzielne przedsięwzięcie Polaków¹¹. Pominęto fakt uwolnienia Jarosława Dąbrowskiego przez Iszutyńców, próby interpretacji zamachu Karakozowa z 1866 r. jako „polskiej intrygi“, jak również nie zwrócono uwagi na to, że szkodliwe metody działalności Nieczajewa były przez koła reakcyjne wykorzystywane w celu zdyskredytowania rewolucjonistów w oczach społeczeństwa (słynna powieść Dostojewskiego pt. „Biesy“). Wreszcie niekonsekwentnie omawia autor dalsze losy tych działaczy narodnickich, którzy w przyszłości znajdują się w szeregach kontrewolucji (np. na s. 355 wspomina o dalszej karierze życiowej Czajkowskiego, natomiast przemilcza późniejszą działalność Breszko-Breszkowskiej — s. 370).

Powyższe uwagi nie mogą zaważyć na pozytywnej ocenie obszernej pracy Lewina — pierwszej nowej syntezy tak kapitalnego zagadnienia dziejów Rosji XIX stulecia.

Mirosław Wierchowski

Ludovít Holotík, *Štefániková legenda a vznik ČSR*, Slovenská Akadémia Vied, Historický Ústav, Bratislava 1958, s. 513, nrb. 3.

Praca obecnego dyrektora Instytutu Historii Słowackiej Akademii Nauk, L. Holotíka, zajmuje się jednym z najważniejszych zagadnień związanych z powstaniem Czechosłowacji w okresie I wojny światowej oraz ze stosunkiem mocarstw zachodnich do kwestii czechosłowackiej. Osoba Milana Rościslawa Štefánika (1888—

⁸ Niejednokrotnie autor nie uchronił się przed powtórzeniami. M.in. dwa razy mówi o przemówieniu Aleksiejewa w sądzie.

⁹ W. Diakow, *Materiały k biografii Sigizmunda Sierakowskiego. Wosstanije 1863 g. i russko-polskije rewolucionnyje swiazi 60-tych godow*, Moskwa 1960, s. 63—125

¹⁰ I. Biela wska ja, *A. I. Gercen i polskoje nacjonalno-oswoboditielnoje dwi żenije 60-tych godow XIX w.*, Moskwa 1954, s. 161—7.

¹¹ Nowa interpretacja tego wydarzenia zob. H. Jaźwińska i F. Borkowsk a, *Spisek kazański 1863 r. Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosja w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 1956, s. 139—180.